

ЛІНГВОДИДАКТИКА

Мирослава ПІГУР

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНЕ ЧИ ТРАНСПОЗИЦІЙНЕ
СЛОВОТВОРЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ТЕРМІНОЛОГІЇ У ЛІНГВОДИДАКТИЦІ
ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті порушено проблему використання лінгвістичної термінології у вищій школі. Обґрунтовано доцільність застосування терміносполучення «транспозиційна словотвірна деривація» замість традиційного «морфолого-синтаксичний спосіб творення слів».

У сучасній лінгвістиці рівноправними залишаються два підходи до вивчення мови — синхронний і діахронний. Їх чітко розмежував ще Ф. де Соссюр. Але такий підхід не є достатнім для адекватного відображення мовної дійсності і тому виділяють ще такий аспект вивчення мови, як єдність статичної і динамічної у процесі функціонування.

Зрозуміло, що мова — не лише система знаків, а система, яка функціонує. Правила реалізації знаків у мовленні, правила створення мовних одиниць (текстів у тому числі) входять у мову органічною частиною. Це і є динамічним аспектом мови. Одним із основних понять динамічної мови є деривація. Воно тісно пов'язано з поняттям похідності, яке лежить в основі динамічності системи мови. Цілком законмірно, що вивчення динамічних процесів у системі мови залишається одним із найактуальніших напрямів лінгводидактичних досліджень.

Сьогодні вчені (С. Адліванкін, Ю. Гінзбург, К. Городенська, В. Гришук, О. Кубрякова, Л. Мурзін, Л. Невідомська), які в центрі своїх наукових зацікавлень ставлять проблеми дериваційного дослідження мови, приходять до висновку, що розуміння динамічного аспекту мови, яке ґрунтується на єдності семантичних і структурно-синтаксичних перетворень, дозволяє простежити взаємозв'язок у площині породжувальної динаміки мови й одночасно виявити специфіку кожного виду деривації.

З позицій динамічної деривації розглянемо транспозиційні лексичні утворення в сучасній українській мові. **Метою статті** є з'ясування ролі семантичних, морфологічних і синтаксичних чинників у транспозиційній словотвірній деривації.

Свого часу академік В. Виноградов висунув погляд на словотвір, згідно з яким у словотворенні включалось не тільки «морфологічне» словотворення, а й «синтаксичне» і навіть «семантичне» [1].

Демонстрації того, як творяться нові найменування, асоціюються елементи дійсності, що сприймаються людиною з їх мовним позначенням, присвячено багато праць вітчизняних і зарубіжних учених [6, 202–203]. У них особлива роль відводиться словотворенню, що вивчає творення мотивованих номінацій.

Складність розв'язання питань семантичного словотворчого аналізу полягає в тому, що не завжди семантика похідних впливає із семантики словотворчих компонентів. Вчені роблять висновок про те, що семантичні компоненти, які не відображаються в морфологічній структурі слова, визначаються тими «природними асоціаціями, які існують у мовця у зв'язку з мотивуючою одиницею, і які зумовлюють вибір даного слова як джерела найменування» [5, 112–123].

У лінгвістичних дослідженнях, зокрема у працях Н. Клименко, з таких позицій трактується поняття словотворення як розділу лінгвістичної науки, що вивчає творення і функціонування похідних одиниць, які є однослівними найменуваннями, вторинними за природою, мотивованими за змістом, структурованими, тобто такими, що виводяться за формою. Семантико-структурована форма визначає віднесеність похідного до певного способу словотворення. З тих способів словотворення, які найяскравіше демонструють поєднання

семантико-морфологічного і синтаксичного компонентів у словотвірному процесі, є **транспозиційний спосіб** (конверсія).

Транспозиційним ми вважаємо спосіб, який традиційно називають морфолого-синтаксичним (транспозиційна деривація — за термінологією Л. Невідомської). Оскільки словотвір має свої об'єкт і методи дослідження та повністю вийшов з-під опіки морфології, то природно і відпала потреба називати цей спосіб морфологічним. З іншого боку, термін «транспозиція» охоплює всі перетворення, які відбуваються в процесі творення слів цим способом: синтаксичні, семантичні, морфологічні.

Мовознавець В. Горпинич транспозиційну словотвірну деривацію окреслює терміном «конверсія» і вважає, що вона «основана на функції словозмінної парадигми: вживання слова в новій синтаксичній функції супроводжується набуттям нового морфологічного значення і зміною засобів його вираження» [2, 125]. Зауважимо, що вивчаючи цей процес, вчені користувалися різними термінами для його позначення: «перехід» (М. Греч, А. Востоков, Г. Павський, В. Виноградов), «перехідність» (А. Бедняков, А. Каламова), «трансформація» (В. Мігірін), «транспозиція» (М. Лукін, О. Скороглядова), «конверсія» (В. Горпинич, О. Земська, О. Смирницький). У лінгвістичній літературі ще не вироблено єдиного підходу до пізнання сутності цього процесу та єдиної термінології для його окреслення.

Мовознавці перехід слова з однієї частини мови в іншу відносять до різних способів словотвору: лексико-семантичного (О. Потєбня, В. Лопатін), лексико-синтаксичного (І. Галенко), морфологічного (Г. Павський, Н. Голубуєва), синтаксичного (О. Шахматов), морфолого-синтаксичного (В. Виноградов, І. Ковалик, М. Плющ), конверсії (О. Земська, В. Горпинич).

Перехід слова з однієї частини мови в іншу зумовлений насамперед певними умовами. Як і будь-який трансформаційний процес, цей перехід залежить від комплексу **синтаксичних, морфологічних і семантичних** умов. У кожному конкретному випадку одні умови є пріоритетними, а інші — супровідними.

Звичайно, під час переходу словоформ з однієї частини мови в іншу зміна семантики має словотвірне значення, яке визначає відповідні лексико-граматичні ознаки похідного. Але яке б не було велике значення семантичного фактору в процесі переходу слів з однієї частини мови в іншу, пріоритет належить синтаксичним причинам. Саме в синтаксичному компоненті О. Шахматов вбачав причину субстантивзації. Вчений вважав, що в іменник може перейти будь-яка частина мови, яка виконує роль підмета і додатка.

Важливо зауважити, що однією з синтаксичних причин переходу (транспозиції) вчені вважають еліпсис — пропуск одного з елементів висловлювання, який легко можна відтворити з контексту чи ситуації. Еліпсис при субстантивзації пояснюється різними причинами: швидким мовленням (Д. Овсяннико-Куликовський), законом економії сил мовця (А. Пешковський, О. Потєбня), постійним використанням атрибутивної частини мови з одним і тим же іменником (Г. Пауль, О. Ісаченко).

Еліпсис має словотвірне значення при субстантивзації атрибутивних частин мови — прикметників, дієприкметників, порядкових числівників і означальних займенників. Вони субстантивуються у випадку еліпсиса іменника у словосполученні «атрибутивна частина мови + означувальний іменник: *черговий учень — черговий*». Із дієприкметників та означальних займенників субстантивуються лише ті, які означували іменник зі значенням особи: *вбитий* (солдат), *кожний* (студент). Інші атрибутивні граматичні форми можуть субстантивуватися незалежно від того, означували чи не означували іменник зі значенням особи або іменник зі значенням предметності: *хрещена* (мати).

Враховуючи наслідки субстантивзації прикметників, мовознавці Г. Гринчишин та Ф. Гужва вважають, що прикметники у значенні іменників втрачають ознаку і набувають значення предметності [3, 101]. Таким чином, морфологічна незалежність субстантиватів супроводжується якісним перетворенням роду, числа і відмінка. Як іменники вони характеризуються приналежністю до певного роду. Родові розмежування типу *черговий-чергова* В. Виноградов [1, 158], О. Смирницький [9, 28] та інші вважають дериваційними, тому що субстантивати не змінюються за родами, а належать до певного роду.

Оскільки субстантивати перестали змінюватися за родами, В. Лопатін зауважує, що в мотивованому слові відбулося зменшення кількості форм порівняно з мотивуючим [7, 13].

Основною причиною субстантивзації прислівників також є синтаксичні фактори, а саме: зміна прислівником функції обставини на функцію додатка або підмета: *Не відкладай на завтра того, що можна зробити сьогодні (Народна творчість); Хато-нене, скажи, покажи той курган, де Минуле й Сьогодні зібрались на віче, щоб у пору засіяти завтрашній лан (В. Гей)*. Тому ні про жоден субстинтивований прислівник, взятий з контексту, не можемо сказати, що він має ознаки субстантивата.

На синтаксичній основі проходить і процес предикативації — перехід іменників і прислівників в дієслова категорії стану. При цьому прислівники й іменники втрачають свої синтаксичні функції (обставини чи підмета) і набувають функції присудка в безособовому реченні: *Він холодно прощаєся; Здавалося, що їй холодно*.

Процес **адвербіалізації** словоформ різних частин мови протікає на синтаксичній основі — зміні своїх традиційних синтаксичних функцій на функцію обставини, характерну для прислівника: *Чудувались свіжим слідом на снігу; Блискавка розколола хмару, слідом ударив грім*.

Для іменника, який переходить у прислівник, важливе значення має характер номінації цього іменника. Якщо в іменника менше значення предметності, то він швидше може адвербіалізуватися: *втрапи з кругом; повернутися кругом*.

Адвербіалізація іменників — це тривалий словотвірний процес: одні словоформи іменника уже повністю перейшли в прислівники, а інші ще на стадії такого переходу. Говорячи про рівень адвербіалізації іменників, варто мати на увазі, що є такі адвербіальні словоформи, які до цього часу не перейшли повністю у прислівники, але вже тривалий час використовуються в адвербіальному значенні: *без кінця, без сумніву, вногу, в цілому, до вподоби, до завтра, до речі, з радості*.

Виявити адвербіалізовану словоформу і співзвучну з нею повнозначну частину мови можемо тільки в контексті: *Додолю верби гне високі, горами хвилю підійма. За горами гори, хмарою повиті*.

Наслідками адвербіалізації повнозначних частин мови є:

- 1) втрата старих і формування нових синтаксичних зв'язків з іншими словами в контексті;
- 2) втрата відсубстантивними прислівниками керованих слів;
- 3) перетворення закінчень у словотворчі суфікси (верхи, довкола).

У російському мовознавстві дехто з учених говорить про взаємоперехід частин мови. Ми схиляємося до думки М. Лукіна, який відзначає, що перехід однієї частини мови в іншу — явище незворотне, і у мові не спостерігається повернення трансформ у вихідну частину мови [8, 32].

Важливим питанням при вивченні **трансформаційного способу** творення слів є питання словотвірної бази і словотворчого засобу.

Підручники з сучасної української літературної мови для ВНЗ обходять це питання, або наводять некоректні твердження, наприклад: «При морфолого-синтаксичному словотворі похідне слово нічим не відрізняється від мотивуючого. Процеси конверсії виникають спонтанно» [10, 273–274].

На нашу думку, інноваційне використання наявної у мові словоформи зумовлюється не «спонтанністю», а певними обставинами мовлення. Значення, яке слово має до трансформації, є основним. Набуте значення після переходу слова — додаткове. Додаткове значення завжди більше чи менше обмежує основне. Якщо дві мовні величини об'єднані відношенням мотивованості, то вони обов'язково мають спільний компонент, що є твірною базою. Твірною базою при конверсії є звуковий комплекс вихідного слова: *майбутнє життя — наше майбутнє* (звуковий комплекс [«майбутнє»] є твірною базою).

Словотворчий засіб при словотворенні — це той компонент, яким похідне відрізняється від твірної бази. Отже, словотворчий формант при трансформації — це семантичні, структурно-семантичні, синтаксичні елементи похідного слова, за допомогою яких воно утворилося і якими відрізняється від твірної [2, 88]. Словотворчим засобом при транспозиції є процес переходу слова з однієї частини мови в іншу і ті чинники, котрі його складають.

Таким чином, можемо зробити певні висновки про транспозиційний спосіб словотворення:

1. Основною причиною переходу слів з однієї частини в іншу є комунікативна потреба в цьому носіїв мови. Лексико-граматичною причиною такого переходу є дистрибуція, інноваційне синтаксичне і лексичне поєднання слів у реченні.

2. Перехід слів з однієї частини в іншу доводить, що в мові все взаємопов'язане і транспозиційний спосіб словотворення. Це активний процес, при якому нові слова утворюються за моделями слів, що вже існують у мові.

3. Перехід слів з однієї категорії в іншу починається в мовленні і вже потім стає одиницею мови. Основою такого переходу є **семантико-синтаксичні зрушення**, які, виникаючи ситуативно, порушують, а потім і змінюють співвідношення лексичного і граматичного значення в слові.

4. У дериваційному аспекті перехід слів з однієї частини мови в іншу — це транспозиційна словотвірна деривація.

5. Співвідношення лексичного і граматичного при транспозиційному словотворенні можна розглядати як відношення змісту до форми, бо спостерігається не тільки зміна семантики слова, а й перетворення його форми, наприклад: при субстантивізації форми словозміни перетворюються у форми словотворення; при адвербіалізації можна вже говорити про перерозклад основи: *вправи з **кругом** — повернутися **кругом***.

Транспозиційний спосіб утворення слів вивчаємо у блоці занять зі словотвору № 3, що передбачає вивчення таких тем: «Безафіксне словотворення», «Транспозиція (конверсія)», «Компресія (зрощення)».

Мета вивчення тем цього блоку:

- усвідомлення і засвоєння безафіксних способів утворення слів української мови;
- усвідомлення і засвоєння компонентів словотворчих засобів при безафіксному словотворенні;
- усвідомлення і засвоєння основних видів транспозиційних перетворень між частинами мови, процесів зрощення і семантичного словотворення з необхідністю вироблення вмій і навичок:
 - розпізнавати види безафіксного словотворення в тексті;
 - розмежовувати види транспозиційних перетворень між словами;
 - використовувати виучувані явища у власному тексті;
 - пов'язувати виучуваний матеріал у систему.

На реалізацію поставлених завдань спрямована система роботи, яка складається з опрацювання опорних конспектів, системи вправ і завдань, роботи над узагальнювальними схемами і таблицями.

Опорні конспекти до теми «Безафіксне словотворення», «Транспозиція», «Компресія» включають понятійно-термінологічний апарат, який окреслює такі поняття:

- транспозиційний спосіб утворення (конверсія);
- компоненти дериваційної словотвірної транспозиції;
- словотвірний засіб при транспозиції.

Для розмежування видів транспозиційного словотворення пропонуємо таблицю 1.

Спишіть. Виокремлені слова замініть синонімами. Зробіть морфолого-синтаксичний аналіз цієї заміни. Стилiстично обгрунтуйте перший варіант тексту.

IV. Створення власного висловлювання.

Проведіть конкурс на кращий твір за поданим початком:

Спробуймо разом розробити проект міста майбутнього. Щоб у ньому було багато зелені, сонця, чистого свіжого повітря...

Таблиця 1

Види транспозиційного словотворення

Вид транспозиції 1	Складові компоненти словотворчого процесу 2	Приклади 3
1. Субстантивізація (лат. Substantivum — іменник)	семантичний (до часткового значення трансформованої одиниці додається значення предметності чи назви особи); морфологічний (парадигма роду змінюється на приналежність до певного роду); синтаксичний (зміна синтаксичної функції).	Перед вікнами ходив мовчки <i>вартювий</i> з карабіном на плечі.
2. Предикативізація (лат. Praedicatum — сказане)	синтаксичний (прислівник-обставина чи іменник-підмет транспонуються у безособову форму — присудок); морфологічний (іменники втрачають парадигму роду, числа, відмінка).	Він холодно попрощався. Здавалося, що їй <i>холодно</i> .

1	2	3
3. Адвербіалізація (лат. Adverbium — прислівник)	синтаксичний (зміна властивих синтаксичних функцій на функцію обставини); морфологічний (втрата відмінюваними словами властивої системи парадигми — стають незмінними); семантичний (відсубстантивні прислівники не є носієм ознаки).	<i>Кругом</i> неправда і неволя, народ замучений мовчить (Т. Шевченко).
4. Проніміналізація (лат. Pronomen — займенник)	семантичний (послаблення лексичного значення іменника (<i>справа, річ, діло, факт</i>) чи прикметника (<i>цілий, певний</i>), числівника (<i>один</i>) і додавання значення вказівності).	В <i>одній</i> долині, під горою, високий явір зеленів (Т. Шевченко).
5. Ад'єктивізація (лат. Adjectivum — прикметник)	семантичний (ад'єктив називає статичну ознаку предмета); морфологічний (транспонований дієприкметник втрачає дієслівні значення виду, часу); синтаксичний (втрата здатності керувати формами, непрямих відмінків іменників).	Плаче козак — шляхи <i>биті</i> заросли тернами (Т. Шевченко).

Наведемо фрагменти завдань до вивчення теми «Транспозиційний спосіб творення слів»:

I. Аналітичні завдання.

Що називають видокремлені слова у тексті? Яке значення виникло пізніше? З'ясуйте морфологічні і синтаксичні особливості у кожному випадку.

Знайдіть слова інших частин мови, вжиті в поданих контекстах у значенні іменника.

Поясніть умови, за яких слова інших граматичних класів виступають у функції іменників.

Зіставте значення виділених слів. З'ясуйте їх морфолого-синтаксичні особливості.

Знайдіть випадки ад'єктивізації. В яких реченнях виступає дієприкметник. В яких він функціонує як прикметник, а в яких — як іменник?

II. Аналітично-комплексні завдання.

Знайдіть проніміналізовані слова. Визначте їх морфологічні ознаки, синтаксичну роль, вкажіть на їх семантику.

Доберіть синоніми-займенники до проніміналізованих слів.

III. Заміна мовного матеріалу.

Отже, трансформаційний спосіб творення слів — це активний процес у системі мови і його причиною є комунікативна потреба в цьому носії мови. В лексико-граматичному аспекті трансформаційне словотворення — це дистрибуція, інноваційне синтаксичне й лексичне поєднання слів у реченні. Лінгводидактичні студії цього процесу розкривають динаміку мови і її функціонування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградов В. В. О формах слова // Известия отделения русского языка и литературы АН СССР. — 1944. — Т. 3. — Вып. 1 — С. 158–161.
2. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія. — Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. — 189 с.
3. Гринчишин Д. Г. Явище субстантивізації в художніх творах М. Коцюбинського // Доповіді та повідомлення Львівського університету. — Львів, 1955. — Вып. 6. — Ч. 1. — С. 101–103.
4. Дорошевский В. Элементы лексикологии и семантики. — М.: Прогресс, 1973. — 286 с.
5. Земская Е. А., Кубрякова Е. С. Проблемы словообразования на современном этапе // Вопросы языкознания. — 1978. — № 6. — С. 112–123.
6. Кубрякова Е. С., Харитончик З. А. О словообразовательном значении и описании смысловой структуры производных аффиксального типа // Принципы и методы семантических исследований. — М.: Наука, 1976. — С. 202–204.
7. Лопатин В. В. Рождение слова. — М.: Наука, 1973. — С. 13.
8. Лукин М. Ф. Трансформационные процессы в области частей речи // Проблемы словообразования русского и украинского языков: Сб. статей. — К. — Донецк: Вища школа, 1976. — 175 с.
9. Смирницкий А. И. Лексическое и грамматическое в слове // Вопросы русского грамматического строя. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — С. 28.

**ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ
ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ ЗАКЛАДАМ НОВОГО ТИПУ**

У статті визначено умови формування мовленнєвої компетенції учнів та описано види мовленнєвої діяльності, їх застосування при формуванні мовленнєвої компетенції ліцеїстів.

Школа відіграє важливу роль у формуванні нового суспільства. Серед основних завдань навчального закладу є не лише забезпечення систематичної освіти молодого покоління, а й підготовка людини до життя. Шкільна освіта набуває докорінних змін у зв'язку із зміною освітньої парадигми. Основні стратегічні напрямки оновлення шкільної освіти, сформовані в програмних документах розвитку освіти України (Державній національній програмі «Освіта: Україна XXI-го століття», «Національній доктрині розвитку освіти»), реалізуються в сучасній школі.

На сьогодні створено чимало освітньо-виховних закладів, які передбачають розвиток самодостатньої, соціально активної і корисної, фізично здорової творчої особистості, формують в учнів готовність до творчої інтелектуальної діяльності, розвивають здібності оригінально, критично, швидко мислити і вміння розробляти свої ідеї, втілювати їх у життя. Адже суспільство, що розвивається, потребує освічених людей, котрі відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, яким важливе не лише їх матеріальний добробут, а й соціально-економічне процвітання держави.

Наше сьогодення зумовило появу різних типів загальноосвітніх закладів, що сприяють збереженню та розвитку інтелектуального потенціалу держави, формуванню висококультурної, духовно піднесеної і творчої особистості, здатної до самоврядування, самостійного прийняття рішень, вибору смислу життя. Специфічною рисою діяльності цих закладів є інноваційна спрямованість. Саме інновації їх творчій неповторності визначають оригінальність таких типів навчальних закладів, як ліцей, гімназія, колегіум.

Виникнення інноваційних навчальних закладів спричинило розвиток філософської, культурологічної й психолого-педагогічної науки. Питання організації навчально-виховного процесу в закладах нового типу розглядалися у роботах В. Алфімова, О. Борисова, М. Босенко, О. Остапчука; формування творчої особистості — у дослідженнях С. Мартиненко, Р. Вайнола, В. Кисільової, А. Богущ, Г. Дідук; питання навчання української мови частково висвітлено у працях В. Мельничайка, М. Пентиліюк, М. Стельмаховича, О. Горошкіної, С. Карамана.

Проаналізувавши стан теорії і практики рідної мови, Л. Мацько вказує на те, що в школі «дають не знання мови, а знання про мову: її звуки, букви, словосполучення, речення» [3, 62].

На думку М. Пентиліюк, одним із найважливіших завдань при формуванні мовної особистості потрібно враховувати закономірності навчання рідної мови: «постійна увага до матерії мови, її звукової системи; розуміння семантики мовних одиниць; здатність засвоювати норму літературної мови; оцінка виражальних можливостей рідної мови; розвиток мовного чуття, дару слова; випереджаючий розвиток усного мовлення; залежності мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови» [5, 16].

О. Горошкіна довела, що навчання рідної мови у закладах нового типу, зокрема гімназії, повинно мати функціонально-стилістичне та комунікативно-діяльнісне спрямування.

С. Караман до основних завдань навчання української мови у гімназії відносить формування навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях, формування творчих та дослідницьких умінь і навичок, мовленнєвої компетентності.

Мета статті полягає у визначенні умов формування мовленнєвої компетенції учнів та описі видів мовленнєвої діяльності, їх застосування при формуванні мовленнєвої компетенції ліцеїстів.

Відповідно до мети вивчення мовних дисциплін і з урахуванням принципу єдності навчання, виховання та розвитку, гуманізації й демократизації освіти провідні науковці Інституту педагогіки АПН України О. Біляєв, Н. Пашковська, Л. Скуратівський, Л. Симоненкова, Г. Шелехова виокремлюють три взаємозв'язані компоненти у змісті навчання мови: